

Історія видань та перекладів пам'яток християнської писемності

священник Олександр Хорошко

Цінність творів святих Отців та церковних письменників полягає в тому, що вони допомагають християнину краще зрозуміти Божественне Одкровення та є корисними на шляху спасіння. Водночас ці твори є предметом наукового дослідження. Беручи до уваги те, що вчення святих отців не завжди є систематизованим, досліднику належить самостійно зробити таку роботу. Для цього потрібно правильно ідентифікувати твори святих Отців і церковних письменників та розуміти той історичний контекст, у якому ці тексти були написані. У цій роботі важливим є використання видань, які максимально відтворюють оригінал, написаний святим отцем чи церковним письменником. Таким чином, висвітлюючи історію видань і перекладів пам'яток християнської писемності, дана стаття покликана допомогти на початковій стадії цього етапу.

У статті подана характеристика видань перших святоотцівських збірників, вказана їхня основна цінність та недоліки. Особливу увагу приділено перекладам творів святих отців та церковних письменників у Київській Русі. Автор проаналізував найбільш відомі твори святих Отців, що перекладалися на Русі, та висвітлив основні популярні святоотцівські збірники. Також розкритий сучасний стан видань пам'яток християнської писемності у світі та показаний цей процес в Українській Православній Церкві – Київського Патріархату.

Зазначені в статті видання служать твердим фундаментом для всестороннього та глибокого вивчення історії видань та перекладів пам'яток християнської писемності. Враховуючи те, що багато відомих сьогодні видань та їхні переклади не завжди максимально відтворюють оригінал, написаний святим отцем чи церковним письменником, а також позбавлені критичного аналізу, можна з упевненістю стверджувати, що тематика цієї статті матиме своє ґрунтовніше і повніше продовження в майбутньому.

Ключові слова: старообрядці, Донбас, розкол, єдиновірство, місіонерська діяльність.

Постановка проблеми. Твори святих Отців є тим великим надбанням, яке набуває Православна Церква і продовжує це робити протягом двох тисячоліть свого існування. Вони мають виняткове значення і цінність для духовного життя християнина, оскільки допомагають йому краще зрозуміти Божественне Одкровення та є корисними на шляху спа-

сіння. Водночас ці твори є предметом наукового дослідження. Беручи до уваги те, що вчення святих Отців не завжди є систематизованим, досліднику належить самостійно зробити таку роботу. Для цього потрібно правильно ідентифікувати твори святих Отців і церковних письменників та розуміти той історичний контекст, у якому ці тексти були написані. У цій роботі важливим є використання видань, які максимально відтворюють оригінал, написаний святим отцем чи церковним письменником. Отже, висвітлюючи історію видань і перекладів пам'яток християнської писемності, дана стаття покликана допомогти на початковій стадії цього етапу.

Аналіз досліджень. Вагомий внесок у висвітлення історії видань та перекладів пам'яток християнської писемності зробили провідні зарубіжні та вітчизняні вчені. Серед них варто вказати на таких: В. Болотов, С. Єпіфанович, архим. Кипріан (Керн), М. Сагарда, О. Сидоров. Сучасний стан видань пам'яток християнської писемності в Українській Православній Церкві Київського Патріархату висвітлений Патріархом Філаретом, митрополитом Єпіфанієм (Думенком), прот. Євгенієм Заплетнюком. Однак, беручи до уваги те, що видавнича і перекладацька діяльність в Україні та світі триває і що у відомих нам патрологічних збірниках не завжди максимально відтворюється оригінал, написаний святим отцем чи церковним письменником, можна з упевненістю стверджувати, що тематика цієї статті матиме своє ґрунтовніше і повніше продовження в майбутньому.

Метою даної статті є розкриття історії видань і перекладів творів святих Отців та церковних письменників. Відповідно до мети були поставлені такі *завдання*: висвітлити історію видань пам'яток святоотцівської спадщини в Європі та Російській імперії XIX ст., зокрема перекладацьку діяльність духовних академій; розкрити процес видання та перекладу творів святих отців у Київській Русі; охарактеризувати сучасний стан видань та перекладів пам'яток християнської писемності в Українській Православній Церкві Київського Патріархату.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найдавніші видання пам'яток християнської писемності представляють здебільшого передрук окремих рукописів і є особливо важливими тим, що в деяких випадках дають текст зниклих пізніше манускриптів. Особливе значення в цьому представляють праці вчених філологів і друкарів Роберта і Генріха Стефанів (у Парижі), видання яких відрізняються

правильністю тексту, красою шрифту і гарною якістю паперу. Якщо і не можуть зрівнятися з ними, однак близько до них стоять праці Йоганна та Ієроніма Фробенів (у Базелі), яким, крім інших вчених, досить діяльно допомагав Еразм Роттердамський. Видавцями було надруковано праці таких святих Отців: Ієроніма Стридонського, Кипріяна Карфагенського, Тертуліана, Іларія Піктавійського, Амвросія Медіоланського. Одним із планів Йоганна Фробена було видання грецьких отців Церкви. Однак, Йоганн не встиг почати цей проект, і він був з великим старанням здійснений сином Ієронімом і зятем Ніколаусом Епіскопіусом. Потім виданнями тексту древньоцерковної писемності, на підставі знову віднайдених рукописів, стали займатися в Римі, Венеції, Лондоні, Кембриджі, Амстердамі, Антверпені, Брюсселі, Базелі¹.

Чільне місце у виданні творів святих Отців належить мавриністам, французьким бенедиктинським ченцям конгрегації святого Мавра, створеної у 1618 р. в Парижі. Основною справою цієї конгрегації була публікація текстів творів Отців і вчителів Церкви, що розпочалася в 1679 р. виданням творів блж. Августина і закінчилася в 1778 р. виходом у світ першого тому творів свт. Григорія Богослова. Серед мавриністів можна назвати такі імена: Ж. дю Фріше (видав твори свт. Амвросія Медіоланського), Р. Массье (твори св. Іринія Ліонського), Б. де Монтфакон (твори свв. Кирила Єрусалимського, Кипріяна Карфагенського, Юстина Філософа, Афанасія Великого), Мабільон (твори католицького отця Бернарда Клервоського), Тьеррі Рюінар («Акти мучеників»). Після бенедиктинців у справі видання творів святих Отців багато потрудилися єзуїти: Фронтон дю Дюк (видав твори свв. Іоана Золотоустого та Іоана Дамаскина), Сірмон, Діонісій Пето (свт. Єпіфанія Кіпрського) і домініканець – Франциск Комбефі².

¹ Сидоров А. Курс патрологии. Возникновение церковной письменности [Электронный ресурс] // – Режим доступа: – // http://krotov.info/history/02/sidorov/ind_sid.html – Загл. с экрана.

² Епифанович С. Лекции по патрологии (Церковная письменность I-III веков). Курс лекций читанных студентам Киевской Духовной Академии / Под общей ред. доц. МДА Н. И. Муравьева. – СПб.: «Воскресение», 2010. – С. 78; Сагарда Н. Лекции по патрологии. I-IV века / Под общей и научн. ред. диакона А. Глуценко и А. Г. Дунаева. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2004. – С. 46; Сидоров А. Курс патрологии. Возникновение церковной письменности [Электронный ресурс] // – Режим доступа: – // http://krotov.info/history/02/sidorov/ind_sid.html – Загл. с экрана.

У міру опублікування окремих патрологічних творів почали з'єднувати накопичений і розкиданий матеріал у збірники, у яких літературна спадщина древніх століть розташовується то за часом походження і мовою, на якій написані твори, то за різними богословськими дисциплінами.

Одним з найдревніших збірників святоотцівських писань є «Бібліотека святих отців» («*Bibliotheca sanctorum patrum*»), яку видав у Парижі в 1575–1579 рр. сорбонський професор Маргарін де Ла Бінь (*Marguerin de la Bigne*). Дев'ятитомна «Бібліотека» обіймала твори понад 200 письменників древності і середньовіччя. Збірник містив головним чином такі документи, які ще не з'являлися в окремих виданнях або були малодоступними; грецькі письменники тут подавалися в латинському перекладі.

Видання Ла Біня перевидавалося кілька разів зі значними доповненнями. У 1618–1622 р. воно вийшло в Кельні в 15 томах з доповненням під назвою «Велика бібліотека» («*Magna Bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*»), а в 1677 р. перевидане в розширеному двадцятисемитомному Ліонському виданні під назвою «Найбільша бібліотека» («*Maxima Bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*»). Тут подані латинські письменники до XVI ст. в оригіналі, а грецькі в перекладі³.

Наступне чотирнадцятитомне видання під назвою «*Bibliotheca veterum patrum*» вийшло у Венеції в 1765–1781, 1788 рр. Його автором був ораторіанець⁴ Андрій Галланд. «Бібліотека» Галланда відрізняється від Ліонської «Найбільшої бібліотеки» 1677 р. тим, що в ній були поміщені оригінальні грецькі тексти (з перекладом) і деякі невидані твори, але доведена вона тільки до XII ст., тоді як «Найбільша бібліотека» доходить до XVI ст. А. Галланді подає твори 380 авторів, приєднуючи, зазвичай, нові вступи, примітки та поправки в тексті.

³ Болотов В. Лекции по истории Древней Церкви / Посмертное изд. под ред. проф. А. Бриллиантова. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1907. – Т. 1: Введение в церковную историю. – С. 118; Сагарда Н. Лекции по патрологии. I–IV века / Под общей и научн. ред. диакона А. Глуценко и А. Г. Дунаева. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2004. – С. 47; Епифанович С. Лекции по патрологии (Церковная письменность I–III веков). Курс лекций читанных студентам Киевской Духовной Академии / Под общей ред. доц. МДА Н. И. Муравьева. – СПб.: «Воскресение», 2010. – С. 78–79.

⁴ Ораторіанець – член Конгрегації французьких ораторіанців (Товариство Ораторії Ісуса), заснованої кардиналом П'єром де Берюллем в 1611 р. у Парижі.

Велике значення в області видавничої діяльності має праця Анджело Мая, кардинала і префекта Ватиканської бібліотеки. Маючи доступ до розкішних зібрань грецьких оригіналів Ватиканської бібліотеки, він впродовж своєї служби видав їх так багато, як рідко кому вдавалося до нього. Йому належать видання трьох серій пам'яток церковної писемності: «*Scriptorum veterum nova collectio*» («Нове зібрання древніх письменників»), що вийшло в Римі в 10 томах (1825-1838); десяти томний «*Spicilegium romanum*» («Римський збірник») (Рим, 1839-1844); «*Nova patrum Bibliotheca*» («Нова бібліотека отців») – римське дев'яти томне видання 1852-1888 рр. (серія була завершена вже після смерті А. Мая). Ним відкрито і видано велику кількість частково зовсім доти невідомих, частково відомих лише за назвами пам'яток древньохристиянської літератури: твори Боеція, деякі твори свт. Кирила Олександрійського, свт. Афанасія Олександрійського, Євсевія Кесарійського, свт. Григорія Ниського, уривки з творів єретиків Аполінарія, Аеція, Євдоксія, Федора Мопсуетського та ін⁵.

Видання А. Мая, незважаючи на їхні недоліки, зберігають значення і до теперішнього часу.

Найбільшим і найповнішим з усіх зібрань творів древньоцерковної літератури є видання французького абата Жака-Поля Міня під назвою «*Patrologiae cursus completus seu Bibliotheca universalis omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum*», що більш відоме як «Патрологія Міня». Видання складалося з двох серій: латинської і грецької. «Латинська серія» або «*Patrologiae Latinae cursus completus*» (PL), містить у собі 221 том і розділяється на дві частини: від Тертуліана до свт. Григорія Великого (1-79 том), і від свт. Григорія Великого до папи Інокентія III (80-217 том), що були видані в 1844-1856 рр. Для цієї серії характерні іменні та предметні покажчики, написані самим Мінем, що містяться в 218 – 221 томах. Наступне видання «Латинської серії» побачило світ у 1877 р., уже після смерті Міня. Друга, грецька серія, що називається «*Patrologiae Graecae Cursus Completus*» (PG), складається з 162 томів і теж поділяється на дві частини: від ап. Варнави до свт. Фотія

⁵ Сагарда Н. Лекции по патрологии. I-IV века / Под общей и научн. ред. диакона А. Глуценко и А. Г. Дунаева. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2004. – С. 47; Болотов В. Лекции по истории Древней Церкви / Посмертное изд. под ред. проф. А. Бриллиантова. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1907. – Т. 1: Введение в церковную историю. – С. 118 - 119.

Константинопольського (1 – 104 том), і від свт. Фотія до Віссаріона Нікейського (105 – 161 том), які виходили у 1857-1866 рр. Для користування грецькою серією Дорофеем Схоларієм в Афінах у 1879 р. був виданий покажчик. До цієї серії включені також були грецькі автори до Ферраро-Флорентійського собору 1439 р. Однією з особливостей грецької серії є те, що спочатку вона видавалася Мінем як латинський переклад грецьких творів, без оригінальних текстів. У такому вигляді вийшов 81 том у період із 1856 до 1861 року. Потім Мінь став друкувати твори грецьких Отців в оригіналі з латинським перекладом (з 1857 р.). На початку кожного нового твору або навіть у вигляді передмови до наступного автора поміщені вступні відомості про рукописи, з яких друкується даний текст, а іноді є зауваження про різночитання. Значна частина видання Міня (грецька патрологія) загинула внаслідок пожежі на поліграфії в 1868 р.⁶

Заповітною мрією видавця було видати святоотцівські творіння на східних мовах, але свій задум йому здійснити не вдалося.

Наукова цінність праці Міня невелика. Це пояснюється тим, що: 1) сам видавець не ставив завданням видавати твори досі невиданих авторів з критичним науковим коментарем: видання призначалося для кліру і носило популярно-просвітницький характер; 2) «Патрологія» не мала ні державної, ні церковної фінансової підтримки та видавалася на комерційній основі, що, у свою чергу, змушувало Міня працювати поспіхом і, не маючи можливості для наукової підготовки текстів, він, як правило, обмежувався передруком найбільш авторитетних попередніх видань, часто відтворюючи їхні помилки.

Однак, не дивлячись на згадані недоліки, «Патрологія Міня» і досі не втратила свого значення. Важливість цього видання полягає насамперед у тому, що велика кількість рідкісних і важкодоступних

⁶ Болотов В. Лекции по истории Древней Церкви / Посмертное изд. под ред. проф. А. Бриллиантова. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1907. – Т. 1: Введение в церковную историю. – С. 119-121; Кириан (Керн), архим. Патрология. – К.: Общество любителей православной литературы, Издательство имени святителя Льва, папы Римского, 2007. – С. 22-23; Сагарда Н. Лекции по патрологии. I-IV века / Под общей и научн. ред. диакона А. Глуценко и А. Г. Дунаева. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2004. – С. 47-48; Сидоров А. Курс патрологии. Возникновение церковной письменности [Электронный ресурс] // – Режим доступа: – // http://krotov.info/history/02/sidorov/ind_sid.html – Загл. с экрана; Кирил (Говорун), архим. Вступ до патрології [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://clement.kiev.ua/node/445> – Загол. з екрану.

джерел були зібрані разом і введені в науковий обіг. «Патрологія» й досі залишається найбільш повним зібранням текстів християнських авторів. До того ж вона містить велику кількість коментарів, а також монографій різних авторів. Крім релігійних творів, видання включає багато хронік, папські булли, листи та ін. Це зупинення представляє собою передрук джерел з кращих попередніх видань, що супроводжується найчастіше вступними статтями найбільш великих дослідників XVI-XVIII ст.

Цінність для патрологічної науки складають і видання кардинала Жана-Батіста Франсуа Пітри. Він видав у 1852-1858 рр. пам'ятки отцівської літератури в чотиритомному збірнику «*Spicilegium Solesmense*». Ставши єпископом Тускуланським, Пітра переніс свою діяльність до Італії. Користуючись рукописами Ватиканської бібліотеки, він видав у 1876-1884 рр. інший збірник святоотцівських творів під назвою «*Analecta sacra*» (том 1-4, 6, 8). При виданні цього збірника Жан-Батіста широко користувався східними рукописами на сирійській, вірменській і коптській мовах. Ним також були видані «*Analecta novissima*» в 1885-1888 р. (2 томи) і «*Analecta sacra et classica*» в 1888 р.⁷

Видання ранніх християнських текстів, збережених на східних мовах, було здійснено професором Паризького католицького інституту Рене Граффеном, який у 1894 році видав перший том «Сирійської патрології». Ця серія не мала продовження. Після Конгресу орієнталістів, що відбувся 1897 року в Парижі, вона була замінена новою серією, що отримала назву «Східна патрологія» («*Patrologia Orientalis*»). До цієї серії було вирішено включати тексти не лише сирійською, а й іншими східними мовами: вірменською, арабською, коптською, ефіопською, грузинською. Редактором цієї серії став професор Граффен, до якого приєднався Франсуа Но. Перший том серії побачив світ у 1907 році. Після смерті Граффена серією заопікувався Макс, принц Саксонський, якого у 1951 році змінив небіж Рене Граффена Франсуа Граффен⁸.

⁷ Болотов В. Лекции по истории Древней Церкви / Посмертное изд. под ред. проф. А. Бриллиантова. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1907. – Т. 1: Введение в церковную историю. – С. 121-122.

⁸ Кирил (Говорун), архім. Вступ до патрології [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://clement.kiev.ua/node/445> – Загол. з екрану.

Недоліки праці Міня, а також вдосконалення методів роботи патрологів і філологів, сприяли виникненню критичних патрологічних видань. Саме на основі детального аналізу всіх збережених рукописів почалося видання латинських християнських авторів у Відні з 1866 р., що отримало назву «Віденського корпусу» («*Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*»). Тексти готувалися із залученням максимально можливої кількості джерел, встановлювався при цьому зв'язок між рукописами з метою реконструювати найближчий до оригінального варіант тексту. «Віденський корпус» видавався до 1939 року (69 томів) і припинився з причини Другої світової війни. Серія відновилася в 1945 році з новою назвою: «Корпус латинських церковних письменників» («*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*»). Видання триває і сьогодні⁹.

У Берліні в 1891 році під керівництвом відомого протестантського богослова і вченого А. Гарнака почала видаватися серія «Грецькі християнські письменники перших трьох століть» («Берлінський корпус»). Серія виходила безперервно до 1945 р. (40 томів). На початку 1950-х років її було відновлено, однак попередня назва дещо змінилася: «Грецькі християнські письменники перших століть», а у зв'язку з цим змінився і хронологічний діапазон охоплених авторів¹⁰.

Найбільш повною та якісною серією ранньохристиянських текстів східними мовами є «Корпус східних християнських письменників» («*Corpus scriptorum christianorum orientalium*»), який включає в себе шість серій: сирійську, коптську, арабську, вірменську, грузинську й ефіопську. «*Corpus scriptorum christianorum orientalium*» заснований у 1903 році вченими-орієнталістами, Ж. Б. Шабо, І. Гвіді, А. Іверна та Б. Карра де Во, і розвивається на базі Лувенського католицького університету у Бельгії та Католицького університету Америки у Вашингтоні. На цей час у серії вийшло понад 600 томів¹¹.

⁹ Кирил (Говорун), архім. Вступ до патрології [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://clement.kiev.ua/node/445> – Загол. з екрану.

¹⁰ Сагарда Н. Лекции по патрологии. I-IV века / Под общей и научн. ред. диакона А. Гущенко и А. Г. Дунаева. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2004. – С. 48; Кирил (Говорун), архім. Вступ до патрології [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://clement.kiev.ua/node/445> – Загол. з екрану.

¹¹ Сидоров А. Курс патрологии. Возникновение церковной письменности [Электронный ресурс] // – Режим доступа: – // http://krotov.info/history/02/sidorov/ind_sid.html – Загл.

Також варто вказати і на такі серії святоотцівської писемності: «Християнські джерела» (вийшла у 1942 р.); «Корпус християн» (сюди входять: «Латинська серія», «Середньовічне продовження», «Грецька серія», «Серія автографів» і «Апокрифічна серія»); «Скарб грецької мови» (особливістю серії є те, що видання електронне, а не друковане)¹².

На Русі переклад творів окремих Отців слов'янською мовою розпочався безпосередньо від часу прийняття християнства. Великого поширення отримують різні збірники, що складаються в основному із святоотцівських творів: «Ізборник Святослава» 1073 р. (містить уривки з творів свв. Ніла Синайського, Анастасія Синаїта, Іоана Ліствичника та ін.); «Пчела» (складається з коротких висловів або афоризмів, вибраних з св. Писання, творів святих Отців і світських письменників) та ін.

За багатством перекладу в Київській Русі твори святителя Іоана Золотоустого займають особливе місце. Адже кількість перекладів та видань його творів є чи не найбільшою. Серед творів Золотоустого на Русі відомими були такі: «Слово про покаяння до Феодора Монаха», «Про священство», «Про виховання», «Бесіди на Євангелія від Матфея», «Бесіди на Євангелія від Іоана Богослова», «Бесіди на Діяння святих апостолів», «Бесіди на 14 послань апостола Павла» та ін.¹³

Твори святителя Іоана Золотоустого були також розсіяні по різноманітних збірниках: «Златоструй», «Андріатіс», «Маргарит». «Златоструй», перекладений з грецької мови в часи болгарського царя Симеона (IX-X ст.), містить у повних списках 137 слів повчального характеру. «Андріатіс» (*ἀνδρία* – статуя) містить 21 бесіду, що були сказані святителем з нагоди повалення царських статуй в Антіохії.

с екрана; Кирил (Говорун), архім. Вступ до патрології [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://clement.kiev.ua/node/445> – Загол. з екрану.

¹² Кирил (Говорун), архім. Вступ до патрології [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://clement.kiev.ua/node/445> – Загол. з екрану.

¹³ Горбик С., *прот.* Переклад та видання творів святителя Іоана Золотоустого в Київській православній митрополії (XI-XVII ст.) // Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / *ред. кол.: прот. Володимир Вакін (голов. ред.) [та ін.]*. – Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2015. – № 3. – С. 91-93.

Збірник «Маргарит» був перекладений з грецької мови в XIV ст. в Болгарії. У слов'янських списках міститься зазвичай 30 слів: 6 слів про неосяжне, 6 – про юдеїв, 6 – про серафимів, 5 – про багача і Лазаря, 3 – про Давида і Саула та 4 – про блаженного Іова¹⁴.

Друге місце щодо популярності після св. Іоана Золотоустого займав свт. Василій Великий, відомий головним чином за «Бесідами на Шестоднев» і аскетичними повчаннями про піст та чернече життя. Твори свт. Григорія Богослова були відомі в Україні вже в XI ст. і були доповнені тут вставками, які характеризують тодішні звичаї. Знали на Русі і огласительні та тайноводчі повчання свт. Кирила Єрусалимського, Слова проти аріан свт. Афанасія Великого, книгу творів Діонісія Ареопажита, бесіди та оповіді Григорія Двоєслова. Із праць прп. Іоана Дамаскина широке розповсюдження мало його «Слово про праву віру» або «Уверіє», перекладене Іваном Ексархом¹⁵.

З аскетичних писань популярною на Русі була «Ліствиця» прп. Іоана, ігумена Синайської гори. Її зміст складають 30 слів прп. Іоана, що носять аскетичний характер. Подібною славою користувалася збірка «Паренесіс» (з грец. – умовляння, повчання), до якої входили повчальні слова преподобного Єфрема Сиріна. Широка популярність цих збірок пояснюється тим, що вони обидві читалися за вказівкою церковного уставу за богослужінням Великого посту¹⁶.

Широко розповсюджувалися серед наших монастирів і «Пандекти» інок Антіоха, що містили 130 глав повчань про чесноти і гріхи та повчання прп. Феодора Студита.

Користувалися популярністю твори, складені у вигляді «питань і відповідей». У формі діалогів такі твори давали пояснення на багато питань християнської віри, починаючи від створення світу і закінчуючи догматичним вченням. Із творів такого роду в «Ізборнику Святослава» 1073 р. зустрічаємо уривок догматичного писання блж. Феодорита Кирського «Про Святу Тройцю». Характер народності носили писання одного з найпопулярніших у нас церковних письменників – прп. Єфрема Сиріна. Поширеними на українських

¹⁴ Изборники // – Режим доступа: – // <http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/pravoslavnaia-bogoslovskaja-jenciklopedija/tom-5/izborniki.html>. – Загл. с экрана.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Изборники // – Режим доступа: – // <http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/pravoslavnaia-bogoslovskaja-jenciklopedija/tom-5/izborniki.html>. – Загл. с экрана.

землях були два слова преподобного – «Про страшний суд та прихід антихриста» та «Про злих жінок»¹⁷.

Особливо активною перекладацька діяльність стала в XIX ст., коли появилось видання серії «Творения святых отцов в русском переводе», натхненниками і реалізаторами якої були архімандрит Філарет (Гумілевський) і свт. Філарет (Дроздов). Завдяки їхнім спільним зусиллям з 1843 р. почалося видання вказаної серії. Одночасно з «Творіннями» стали видаватися і «Прибавления» до них, які згодом перетворилися в журнал «Богословский Вестник», що став друкованим органом Московської Духовної Академії. Видання серії тривало до 1917 р.

Пізніше перекладацька діяльність розподілилася між чотирма Духовними Академіями. Підсумок спільної роботи виявився досить значним.

Київська Духовна Академія видавала в «Трудах Киевской Духовной Академии» та окремими книгами твори св. Кипріяна, Тертуліана, Арнобія, св. Амвросія, св. Ієроніма і св. Августина – всього більше 30 випусків.

Санкт-Петербурзька Духовна Академія зробила переклади історичних творів. Перекладалися праці Євсевія Кесарійського, Сократа Схоластика, Созомена Саламінського і Євагрія Єпіфанійського. Під впливом проф. І. Троїцького були видані твори Георгія Акрополіта, Георгія Кіпрського, Григорія Пахимера, Іоана Кіннама, Микити Хоніата, Никифора Брієнія, Никифора Григори і Прокопія Кесарійського. Крім того, Академія видала в п'яти випусках колекцію древніх східних і західних літургій, під редакцією проф. А. Катанського. Необхідно підкреслити особливо велику заслугу Академії в повному і ретельному перекладі праць св. Іоана Золотоустого в 13 томах. До революції закінчили перекладати також твори прп. Феодора Студита (у двох томах). Не можна не згадати і переклад пам'яток раннього християнства (твори мужів апостольських, апологетів II ст., св. Іринія Ліонського), під редакцією прот. Петра Преображенського.

У Московській Духовній Академії перекладалися Отці Церкви «класичного періоду» – свв. Афанасій Великий, отці-каппадокійці, Єпіфаній Кіпрський, Макарій Єгипетський та ін. Багато святоотців-

¹⁷ Возняк М. Історія української літератури: у 2 кн. – Львів: Світ, 1992. – Кн. 1. – С. 104-105

ських творінь були видані по три і чотири рази. Повна серія складалася з більш ніж 80 томів. Друкування було припинено в 1917 р. на творах свв. Максима Сповідника і Никифора Константинопольського.

Казанська Духовна Академія, молодша з російських богословських шкіл, працювала головним чином на місіонерському поприщі. Незважаючи на це, вона видала Діяння Вселенських і Помісних Соборів. Священник Олександр Смирнов переклав цілу серію апокрифів із Старого Завіту, «Про початки» і «Проти Цельсія» Оригена. Стараннями професорів Казані з'явилися переклади творів св. Іполита Римського та св. Григорія Великого¹⁸.

Діяльність радянської влади не сприяла виданню та перекладу творів святих Отців. Незначні уривки перекладів друкувалися РПЦ в деяких періодичних виданнях – «Богословських трудах» та «Журналі Московської Патріархії».

У 1990-х рр., серією «Творения святых отцов и учителей Церкви», Російська Православна Церква відновлює видання святоотцівських творів (вийшло близько 15 томів)¹⁹.

З 2007 р. видавництвом «Сибирская Благовонница» розпочато публікацію серії «Полное собрание творений святых отцов Церкви и церковных писателей». Видання включає як дореволюційні (з редакторською роботою), так і нові переклади. Твори забезпечені богословськими, історичними та текстологічними коментарями. Керівником проекту є професор Московської Духовної Академії, доктор церковної історії О. І. Сидоров, а провідним науковим редактором – викладач МДАіС П. К. Доброцветов. У роботі задіяні викладачі та студенти МДА та інших духовних шкіл.

¹⁸ Киприан (Керн), архим. Русские переводы патристических текстов: Библиографический справочник / Подготовка текста В. В. Шмидта // Патриарх Никон: Стяжание Святой Руси – созидание государства Российского: в 3 ч. – М.: Изд-во РАГС, 2007. – Ч. 1. – С. 533-534; Киприан (Керн), архим. Патрология. – К.: Общество любителей православной литературы, Издательство имени святителя Льва, папы Римского, 2007. – С. 18-20; Сидоров А. Курс патрологии. Возникновение церковной письменности [Электронный ресурс] // – Режим доступа: – // http://krotov.info/history/02/sidorov/ind_sid.html – Загл. с экрана; Епифанович С. Лекции по патрологии (Церковная письменность I-III веков). Курс лекций читанных студентам Киевской Духовной Академии / Под общей ред. доц. МДА Н. И. Муравьева. – СПб.: «Воскресение», 2010. – С. 80 – 81.

¹⁹ Епіфаній (Думенко), митр. Роль і внесок Київської православної богословської академії у формування корпусу серії «Творіння святих отців та вчителів Церкви в перекладі сучасною українською мовою» // Православний вісник Київського Патріархату. – [К.], 2013. – № 9. – С. 38.

Сучасний український переклад творів святих отців і вчителів Церкви розпочато в 2000-х рр. Українською Православною Церквою Київського Патріархату серією «Творіння святих отців та вчителів Церкви в перекладі сучасною українською мовою». Видання почалося з благословення та під редакцією Святійшого Патріарха Філарета, якому також належить значна перекладацька діяльність. До видання були залучені представники духовенства та духовних навчальних закладів. За десятирічний період видано близько сотні томів перекладів творів святих Отців та вчителів Церкви: вибрані житія святих, твори мужів апостольських, апологетів, щмч. Іринія Ліонського, понад 20 книг свт. Іоана Золотоустого, твори свв. Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Ниського, Кирила Єрусалимського, Климента Олександрійського, Афанасія Олександрійського, Григорія Палами та ін. Також вийшло повне видання «Добротолюбія» – збірника повчань та правил отців та аскетів християнського Сходу²⁰.

Висновки. Отже, розглянуті видання та переклади пам'яток християнської писемності є запорукою розвитку і майбутнього існування богословської науки у світі. Для України такі видання є твердим фундаментом для всестороннього і глибокого вивчення святоотцівської спадщини та утвердження Помісної Української Православної Церкви. А оскільки видавнича і перекладацька діяльність в Україні та світі триває, то можна з упевненістю стверджувати, що тематика цієї статті матиме своє глибше і детальніше продовження в майбутніх дослідженнях.

²⁰ Епіфаній (Думенко), митр. Роль і внесок Київської православної богословської академії у формування корпусу серії «Творіння святих отців та вчителів Церкви в перекладі сучасною українською мовою» // Православний вісник Київського Патріархату. – [К.], 2013. – № 9. – С. 39; Патріарх Філарет. Доповідь Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату, з нагоди 1025-ліття Хрещення Руси-України 27 червня 2013 р. // Православний вісник Київського Патріархату. – [К.], 2013. – № 7. – С. 35; Заплетнюк Є., прот. «Добротолюбіє»: значення, генеза видання та український переклад Патріарха Філарета // Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій: пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27-28 листопада 2014 р. - 2014. – С. 179-180.

Список джерел і літератури:

1. Болотов В. Лекции по истории Древней Церкви / *Посмертное изд. под ред. проф. А. Бриллиантова.* – СПб.: Типография М. Меркушева, 1907. – Т. 1: Введение в церковную историю. – [VIII], [IX], 234 с.
2. Возняк М. Історія української літератури: у 2 кн. – Львів: Світ, 1992. – Кн. 1. – 696 с.
3. Горбик С., прот. Переклад та видання творів святителя Іоана Золотоустого в Київській православній митрополії (XI-XVII ст.) // Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / *ред. кол.: прот. Володимир Вакін (голов. ред.) [та ін.].* – Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2015. – № 3. – С. 87-94.
4. Епіфаній (Думенко), митр. Роль і внесок Київської православної богословської академії у формування корпусу серії «Творіння святих отців та вчителів Церкви в перекладі сучасною українською мовою» // Православний вісник Київського Патріархату. – [К.], 2013. – № 9. – С. 38 – 39.
5. Епифанович С. Лекции по патрологии (Церковная письменность I-III веков). Курс лекций читанных студентам Киевской Духовной Академии / *Под общей ред. доц. МДА Н. И. Муравьева.* – СПб.: «Воскресение», 2010. – 607 с.
6. Заплетнюк Є., прот. «Добролюбіє»: значення, генеза видання та український переклад Патріарха Філарета // Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій: пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27-28 листопада 2014 р. – 2014. – С. 173-182.
7. Изборники // – Режим доступа: – // <http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/pravoslavnaia-bogoslovskaja-jenciklopedija/tom-5/izborniki.html>. – Загл. с экрана.
8. Киприан (Керн), архим. Патрология. – К.: Издательство имени святителя Льва, папы Римского, 2007. – 299, [5] с.
9. Киприан (Керн), архим. Русские переводы патристических текстов: Библиографический справочник / *Подготовка текста В. В. Шмидта* // Патриарх Никон: Стяжание Святой Руси – созидание государства Российского: в 3 ч. – М.: Изд-во РАГС, 2007. – Ч. 1. – С. 527-584.
10. Кирил (Говорун), архим. Вступ до патрології [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://clement.kiev.ua/node/445> – Загол. з екрану.
11. Патріарх Філарет. Доповідь Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату, з нагоди 1025-ліття Хрещення Руси-України 27 червня 2013 р. // Православний вісник Київського Патріархату. – [К.], 2013. – № 7. – С. 30-41.
12. Сагарда Н. Лекции по патрологии. I-IV века / *Под общей и научн. ред. диакона А. Глуценко и А. Г. Дунаева.* – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2004. – 796 с.
13. Сидоров А. Курс патрологии. Возникновение церковной письменности [Електронний ресурс] // – Режим доступа: – // http://krotov.info/history/02/sidorov/ind_sid.html – Загл. с экрана.

References:

1. Bolotov V. Lektsyy po ystoryy Drevnei Tserkvy / *Posmertnoe yzd. pod red. prof. A. Bryllyantova*. – SPb.: Tipohrafiya M. Merkusheva, 1907. – T. 1: Vvedenye v tserkovnuiu ystoriyu. – [VIII], [IX], 234 s.
2. Vozniak M. Istoriia ukrainskoi literatury: u 2 kn. – Lviv: Svit, 1992. – Kn. 1. – 696 s.
3. Horbyk S., *prot.* Pereklad ta vydannia tvoriv sviatytielia Ioana Zolotoustoho v Kyivskii pravoslavni mytropolii (XI-XVII st.) // Volynskiy Blahovisnyk: bohoslovsko-istorychni naukovy zhurnal Volynskoi Pravoslavnoi Bohoslovskoi Akademii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu / *red. kol.: prot. Volodymyr Vakin (holov.red.) [ta in.]*. – Lutsk: Vydavnytstvo Volynskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii ΕΙΚΩΝ, 2015. – № 3. – S. 87 - 94.
4. Epifanii (Dumenko), *mytr.* Rol i vnesok Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii u formuvannia korpusu serii «Tvorinnia sviatykh ottsov ta vchyteliv Tserkvy v perekladi suchasnoiu ukrainskoiu movoiu» // Pravoslavnyi visnyk Kyivskoho Patriarkhatu. – [K.], 2013. – № 9. – S. 38 – 39.
5. Epyfanovych S. Lektsyy po patrolohyi (Tserkovnaia pysmennost I-III vekov). Kurs lektsiy chytannykh studentam Kyevskoi Dukhovnoi Akademiy / *Pod obshchei red. dots. MDA N. Y. Muraveva*. – SPb.: «Voskresenye», 2010. – 607 s.
6. Zapletniuk Ye., *prot.* «Dobrotoliubiie»: znachennia, heneza vydannia ta ukrainskyi pereklad Patriarkha Filareta // Ukrainske pravoslavia u konteksti vitchyznianoï istorii ta suspilnykh transformatsii: pamiati mytropolytiv Vasylia (Lypkivskoho) ta Ioana (Bodnarchuka): materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 27-28 lystopada 2014 r. - 2014. - S. 173-182.
7. Yzbornyky // – *Rezhym dostupa:* – // <http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/pravoslavnaia-bogoslovskaja-jenciklopedija/tom-5/izborniki.html>. – *Zahl. s ekrana.*
8. Kypryan (Kern), *arkhym.* Patrolohyia. – K.: Obshchestvo liubytelei pravoslavnoi lyteratury, Yzdatelstvo ymeny sviatytielia Lva, papy Rymaskoho, 2007. – 299, [5] s.
9. Kypryan (Kern), *arkhym.* Russkye perevody patrystycheskykh tekstov: Byblyohrafycheskyi spravochnyk / *Podhotovka teksta V. V. Shmydta* // Patriarkh Nykon: Stiazhanye Sviatoi Rusy – sozydanye hosudarstva Rossyiskoho: v 3 ch. – M.: Yzd-vo RAHS, 2007. – Ch. 1. – S. 527 – 584.
10. Kyryl (Hovorun), *arkhim.* Vstup do patrolohii [Elektronnyi resurs] // – *Rezhym dostupu:* <http://clement.kiev.ua/node/445> – *Zahol. z ekranu.*
11. Patriarkh Filaret. Dopovid Patriarkha Kyivskoho i vsiiei Rusy-Ukrainy Filareta na Pomisnomu Sobori Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, z nahody 1025-littia Khreshchennia Rusy-Ukrainy 27 chervnia 2013 r. // Pravoslavnyi visnyk Kyivskoho Patriarkhatu. – [K.], 2013. – № 7. – S. 30 – 41.
12. Saharda N. Lektsyy po patrolohyi. I-IV veka / *Pod obshchei y nauchn. red. dyakona A. Hlushchenko y A. H. Dunaeva*. – M.: Yzdatelskyi Sovet Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy, 2004. – 796 s.
13. Sydorov A. Kurs patrolohyi. Voznyknovenye tserkovnoi pysmennosti [Elektronnyi resurs] // – *Rezhym dostupa:* – // http://krotov.info/history/02/sidorov/ind_sid.html – *Zahl. s ekrana.*

